

В. Ю. САЛЕНКО. ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕДІЙНОСТІ ГОСПОДАРСЬКОГО ДОГОВОРУ, ЩО СУПЕРЕЧИТЬ ІНТЕРЕСАМ ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА

Уточнено підстави застосування правових наслідків недійсності господарського договору, що суперечить інтересам держави і суспільства.

Ключові слова: *недійсний господарський договір, інтереси держави і суспільства, правові наслідки, конфіскаційні санкції.*

Уточнены основания применения правовых последствий недействительности хозяйственного договора, который противоречит интересам государства и общества.

Ключевые слова: *недействительный хозяйственный договор, интересы государства и общества, правовые последствия, конфискационные санкции.*

In the article specified grounds about application of law consequences of invalid economic agreement, which conflicts with interests of the state and society.

Key words: *invalid economic agreement, interests of the state and society, law consequences, confiscation sanctions.*

Недійсність господарського договору, що суперечить інтересам держави і суспільства, одне з найважливіших питань господарського права, особливо для юристів-практиків. Прийняття Господарського кодексу України (далі – ГК) та нового Цивільного кодексу України (далі – ЦК) збагатило інститут недійсного договору новими підходами та правовими конструкціями. У цьому інституті питання щодо наслідків недійсності господарських договорів займають неабияке значення з огляду на різність підходів до нього з позицій ЦК та ГК. При цьому, частина 1 ст. 208 ГК передбачає спеціальні правові наслідки для договору, який вчинений з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, у вигляді стягнення у доход держави за рішенням суду усього одержаного сторонами за таким договором, а у разі наявності наміру лише у однієї із сторін – усе одержане нею повинно бути повернено другій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного стягується за рішенням суду в доход держави. З огляду на оцінюючий характер такої підстави недійсності господарського договору, як його суперечливість інтересам держави і суспільства, а також те, що за таким договором передбачені спеціальні «конфіскаційні санкції»¹, питання щодо правових наслідків недійсності такого договору є досить актуальними.

Незважаючи на те, що правові наслідки недійсності господарського договору, що суперечить інтересам держави і суспільства, були темою дослідження в багатьох працях та фахових публікаціях таких відомих вчених та дослідників, як О.А. Беяневич², О.В. Дзера³, В.І. Жеков⁴, С.С. Потопальский⁵ та інші, у юридичній науці досі не вироблено єдиного підходу до вказаного питання.

Частина 1 ст. 216 ЦК встановлює загальне правило, відповідно до якого недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. У разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

Застосування зазначених правових наслідків засвідчує факт повернення сторін у первісний стан, який мав місце до вчинення недійсного правочину.

Водночас, як зазначає В.І. Жеков, у системі недійсних договорів законодавець завжди виділяв коло особливо небезпечних для суспільства і держави правочинів, для яких характерні наслідки, що суттєво відрізняються від загальних наслідків визнання правочину недійсним⁶. Чинне законодавство, а саме частина 1 ст. 208 ГК, що напрацьована на базі ст. 49 ЦК УРСР 1963 р., таким договором визнає договір, що вчинений з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства. При цьому найбільш проблемним питанням сьогодення при розгляді різних наслідків недійсності господарського договору як раз й залишається питання щодо застосування правових наслідків за договором, що суперечить інтересам держави і суспільства.

За оцінкою Верховного Суду України (зокрема, відповідно до постанови ВСУ від 25 вересня 2007 р. про визнання угод недійсними), наслідки за частиною 1 ст. 208 ГК є конфіскаційними, стягуються за рішенням суду в доход держави за порушення правил здійснення господарської діяльності, а отже вони належать не до цивільно-правових, а до адміністративно-господарських санкцій як такі, що відповідають визначенню, наведеному в частині першій ст. 238 ГК. Слід враховувати також те, що Верховний Суд України, як і адміністративні суди, стоїть на тій позиції, що частина 1 ст. 208 ГК застосовується з урахуванням того, що відповідно до ст. 228 ЦК договір, учинений з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, водночас є таким, що порушує публічний порядок, а отже, – нікчемним. Як зазначено у частині 2 ст. 215 цього Кодексу визнання судом такого правочину недійсним не вимагається. Тому позови про визнання такого правочину (угоди, господарського зобов'язання) недійсним судовому розгляду не підлягають⁷.

Звідси, до недавнього часу, позови про застосування правових наслідків недійсності господарського договору, що суперечить інтересам держави і суспільства, розглядалися без вимоги про визнання такого договору недійсним у зв'язку з його нікчемністю. За загальним правилом, для висновку про нікчемність договору, вчиненого з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, та застосування наслідків за таким договором мав бути доведеним умисел суб'єктів господарювання на вчинення такого договору (господарського зобов'язання). Висновок про нікчемність такого договору з зазначених підстав мстився у мотивувальній частині рішення.

Вказану позицію поділяли багато вчених та юристів-практиків. Як стверджував І.П. Домбровський, суперечність господарського зобов'язання інтересам держави і суспільства охоплюється диспозицією частини 1 ст. 215 ЦК – тобто публічний порядок як поняття поглинає й інтереси держави та суспільства як категорії публічно-правової приналежності⁸.

Водночас у статті 207 ГК йдеться про опоруваність недійсних господарських договорів, а наслідки недійсного господарського договору за ч. 1 ст. 208 ГК застосовуються у разі визнання договору, який вчений з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства, недійсним.

Звичайно, визнавати такий договір недійсним може лише суд. До того ж, зі змісту частини 1 ст. 208 ГК витікає, що наслідки недійсності господарського договору, що суперечить інтересам держави і суспільства, застосовуються у разі наявності завідомо протиправної мети, тобто умислу хоча б одного з учасників договірних господарських відносин, попри відсутність таких положень у ЦК щодо підстав недійсності правочину, якій порушує публічний порядок. При цьо-

му частина 1 ст. 228 ЦК містить вичерпний перелік випадків, коли правочин вважається таким, що порушує публічний порядок – якщо він був спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним. Суб'єкти та обставини, які зазначені у вказаній нормі ЦК, нетипові для господарських відносин.

Звідси можна вести мову про помилковість розповсюдження приписів щодо правочину, який порушує публічний порядок, при вирішенні питання щодо застосування наслідків недійсності господарського договору, що суперечить інтересам держави і суспільства.

Крім того, слід відзначити той факт, що 1 січня 2011 р. набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України» відповідно до якого ст. 228 ЦК доповнено частиною третьою яка фактично дублює частини 1 ст. 208 ГК за тим лише винятком, що вказана частина ст. 228 ЦК прямо у нормі передбачає, що правочин, який завідома суперечить інтересам держави і суспільства, повинен, бути визнаний судом недійсним, хоча у ГК за змістом ст. 207-208 також можна зробити висновок, що йдеться саме про оспорюваність недійсних господарських договорів про що було зазначено вище. Слід також зазначити, що частини перша та друга ст. 228 ЦК залишилися без змін, хоча закріплення у ст. 228 ЦК переліку порушень публічного порядку не відповідає світовій практиці, оскільки апіорі подати такий вичерпний перелік неможливо.

Отже, внесені зміни ще раз підтвердили, що для застосування правових наслідків недійсності договору, що суперечить інтересам держави і суспільства, необхідно рішення суду про визнання такого договору недійсним з підстав його суперечності інтересам держави і суспільства.

Крім того, сама назва ст. 228 ЦК викладена у новій редакції – правові наслідки вчинення правочину, який порушує публічний порядок, вчинений з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства. Виходячи з самої назви цієї статті можливо зробити висновок, що правочин, який порушує публічний порядок, та правочин, який вчинений з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства – це різні правочини.

Незважаючи на вказані законодавчі зміни, суди різних інстанцій при розгляді позовних заяв про застосування наслідків недійсності господарського договору, що суперечить інтересам держави і суспільства, продовжують розглядати такі позовні вимоги з урахуванням того, що правочин, який вчинено з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, водночас суперечить моральним засадам суспільства або порушує публічний порядок та згідно з частиною. 1 ст. 203, частиною 2 ст. 215, частиною 2 ст. 228 ЦК є нікчемним⁹.

Одночасно є судові рішення, відповідно до яких правові наслідки недійсності господарського договору, що суперечить інтересам держави і суспільства, не повинні розглядати без вирішення судом у резолютивній частині питання щодо недійсності такого договору з зазначених підстав. Зокрема, звертається увага на те, що у зв'язку із змінами, внесеними до ст. 228 ЦК Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України», цю статтю доповнено частиною третьою, виходячи із змісту якої визнання недійсними договорів, які суперечать інтересам держави і суспільства, здійснюється шляхом заявлення такої позовної вимоги та ухвалення судового рішення з цього питання.

Все це підтверджує, що згаданих законодавчих змін недостатньо для уникнення неоднозначних трактувань при розгляді питання щодо застосування правових наслідків недійсності господарського договору, що суперечить інтересам держави і суспільства. Потребує вирішення саме питання щодо необхідності разом з вимогою про застосування наслідків договору, що вчинений з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, або до її подання, звертатися до суду з позовом про визнання такого договору недійсним з зазначених підстав.

Суд при розгляді спору про застосування правових наслідків недійсності господарського договору, що суперечить інтересам держави і суспільства, повинен обрати підстави недійсності договору – порушення публічного порядку чи укладення договору з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, оскільки від цього залежатиме настання відповідних наслідків.

Незважаючи на внесені зміни до ЦК, будь-які зміни до Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», які б могли роз'яснити порядок застосування наслідків недійсності правочину, що суперечить інтересам держави і суспільства, не вносилися¹⁰.

Враховуючи вищевикладене, вбачається доцільним доповнити Постанову Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» пунктом 181 наступного змісту: «Відповідно до ч. 3 статті 228 ЦК правочин, вчинений з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства, є оспорюваним. Вимога про застосування наслідків недійсності такого правочину може бути заявлена як одночасно з вимогою про визнання правочину недійсним, так і у вигляді самостійної вимоги в разі наявності рішення суду про визнання правочину недійсним». Такі зміни будуть сприяти єдиному трактуванню судами норм законодавства при вирішенні питання щодо правових наслідків недійсності договору, що суперечить інтересам держави і суспільства.

При цьому наявність умислу у сторони господарського договору потрібно розглядати як обов'язкову складову, що необхідна для застосування правових наслідків за частиною 1 ст. 208 ГК. Для прийняття рішення зі спору необхідно встановлювати, у чому конкретно полягала завідомо суперечна інтересам держави і суспільства мета укладення договору, якою із сторін і якою мірою виконано договір, а також вину сторін у формі умислу.

Як зазначено у п. 11 роз'яснень Вищого арбітражного суду України від 12 березня 1999 р. № 02-5/111 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними» наявність умислу у сторін (сторони) угоди означає, що вони (вона), виходячи з обставин справи, усвідомлювали або повинні були усвідомлювати протиправність укладуваної угоди і суперечність її мети інтересам держави та суспільства і прагнули або свідомо допускали настання протиправних наслідків. Умисел юридичної особи визначається як умисел тієї посадової або іншої фізичної особи, що підписала договір від імені юридичної особи, маючи на це належні повноваження. За відсутності таких повноважень наявність умислу у юридичної особи не може вважатися встановленою¹¹. Крім того, як це впливає з того ж п. 11 зазначеного вище роз'яснення, для прийняття рішення у спорі необхідно встановлювати, в чому конкретно полягала мета укладення угоди, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, а також вина сторін у формі умислу.

Разом з тим треба звернути увагу на те, що господарський договір укладається посадовою особою, яка діє на підставі повноважень, що визначені в установчих

документах, та здійснює відповідні дії у цій процедурі. Відповідно такий умисел належить саме цій особі, а не суб'єкту господарювання, від імені та в інтересах якої виступає посадова особа. Тобто наявність такого умислу є складовою злочину чи адміністративного правопорушення, що було вчинене посадовою особою суб'єкта господарювання, яка уклала договір, з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства. При цьому такий умисел може бути як загальним для сторін договору, так і належати тільки одній стороні, що може впливати на відповідні правові наслідки за частиною 1 ст. 208 ГК.

Кримінальне законодавство розрізняє прямим та непрямим умисел в залежності від вини особи. Так, ст. 24 КК України визначає, що прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно-небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання. Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання.

З точки зору суб'єктивної сторони для застосування правових наслідків недійсного господарського договору, що вчинений з метою, яка завідома суперечить інтересам держави і суспільства, необхідна наявність хоча б у однієї із сторін умислу та мети, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, а отже можливо виділити три складових суб'єктивних ознак: мета, завідомість та умисел. Водночас можна погодитись з В.П. Шахматовим, який зазначав, що «заведомість и характеризует умышленную вину субъекта противоправной сделки» та виділяти лише дві ознаки суб'єктивної сторони. По-перше, це мета, як ідеальний образ бажаного (вольовий момент) та, по друге, це завідомість, як усвідомлення стороною того, що мета суперечить інтересам держави і суспільства (інтелектуальним моментом)¹². Слід також зазначити, що саме ці дві ознаки суб'єктивної сторони виділяє Д.О. Тузов при аналізі недійсної угоди, угоду, яка здійснена з метою, завідомо суперечною основам правопорядку або моралі, за ст. 169 ГК РФ¹³.

Звідси є сумнівним зазначення у п. 11 роз'яснень Вищого арбітражного суду України від 12 березня 1999 р. № 02-5/111 положення, що наявність умислу у сторін (сторони) угоди означає, що вони (вона), виходячи з обставин справи, усвідомлювали або повинні були усвідомлювати протиправність укладуваної угоди і суперечність її мети інтересам держави та суспільства і прагнули або свідомо допускали настання протиправних наслідків, адже умисел суб'єкта господарювання визначається як умисел тієї посадової або іншої фізичної особи, що підписала договір від імені такого суб'єкта, маючи на це належні повноваження та відповідну протиправну мету. Тобто мова у ч. 1 ст. 208 ГК йде саме про прямий умисел, а отже хоча б одна із сторін завідомо усвідомлювала протиправність господарського договору (інтелектуальний момент) та прагнула настання протиправних наслідків (вольовий момент).

Підсумовуючи вищевикладене, треба зробити висновок, що правові наслідки недійсності господарського договору, що суперечить інтересам держави і суспільства, застосовуються у разі наявності відповідного судового рішення про недійсність такого господарського договору з цих підстав. При цьому, для застосування вказаних правових наслідків, суду необхідно встановлювати, у чому конкретно полягало завідомо суперечна інтересам держави і суспільства мета укладення договору, якою із сторін і в якій мірі виконано договір, а також вину хоча б однієї зі сторін у формі прямого умислу, а тому необхідно п. 11 роз'яснень Вищого арбітражного суду України від 12 березня 1999 р. № 02-5/111 викласти у новій редакції, відповідно до якого, для застосування правових наслідків за частиною 1

ст. 208 ГК, суду необхідно встановлювати, у чому конкретно полягало завідомо суперечна інтересам держави і суспільства мета укладення договору, якою із сторін і в якій мірі виконано договір, а також вину хоча б однієї зі сторін у формі прямого умислу.

Вказані зміни повинні сприяти єдиному підходу при розгляді судами відповідних спорів щодо застосування правових наслідків недійсності господарського договору, що суперечить інтересам держави і суспільства.

1. *Постанова* Верховного Суду України від 25 вересня 2007 року по справі № 21-405во07 про визнання угод недійсними // *Бізнес: законодавство та практика*. – 2007. – № 16. – С. 51. 2. *Беляневич О.А.* Господарське договірне право України (теоретичні аспекти): Монографія. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 592 с. 3. *Дзера О.В.* Інститут права власності за новим цивільним законодавством і європейські стандарти з охорони права власності // *Університетські наукові записки*. – 2005. – № 1–2 (13–14). – С. 69–75. 4. *Жеков В.І.* Правочини, які порушують публічний порядок за цивільним законодавством України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Одеса, 2006. – 20 с. 5. *Потопальський С.С.* Підстави та наслідки недійсності підприємницьких договорів (на матеріалах практики господарських судів): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006. – 21 с. 6. *Жеков В.І.* Цит. праця. – С. 11. 7. *Постанова* Верховного Суду України від 25 вересня 2007 року по справі № 21-405во07 про визнання угод недійсними. 8. *Проблемні питання у застосуванні Цивільного та Господарського кодексів України / За ред. А. Г. Яреми, В. Г. Ротаня*. – К.: Реферат, 2005. – С. 78. 9. *Постанова* Окружного адміністративного суду м. Києва від 22 лютого 2011 р. по справі № 2а-4070/09/2670 про стягнення в дохід держави коштів, одержаних за нікчемною угодою // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/13959938>. 10. *Постанова* Пленуму Верховного Суду України від 06 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>. 11. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними: роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 12 березня 1999 р. № 02-5/111 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/>. 12. *Составы противоправных сделок и обусловленных ими последствий / Шахматов В.П.*; Отв. ред.: Носов В.А. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1967. – С. 178. 13. *Тузов Д.О.* К вопросу о сделках, противных основам правопорядка и нравственности // *Закон*. – 2008. – № 6. – С. 43.